

УДК 82(1–87)(075.3)

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ГАРПЕР ЛІ
"УБИТИ ПЕРЕСМІШНИКА". 9 КЛАС)**

Матюшкіна Т. П.

У статті розглядається проблема вивчення творів зарубіжної літератури у взаємозв'язку з творами кіномистецтва на матеріалі роману американської письменниці Нелл Гарпер Лі "Убити пересмішника" за новою програмою (5–9 класи. 2012 р.). Доведено ефективність засвоєння ідейно-тематичного змісту художнього твору внаслідок порівняльного аналізу літературного оригіналу та його версії, створеної засобами кіномистецтва.

Ключові слова: міжмистецькі зв'язки, художньо-естетичний розвиток, літературний твір та його екранізація, кінематограф, кіноверсія, сюжет, кінообрази.

В статье рассматривается проблема изучения произведений зарубежной литературы во взаимосвязи с произведениями киноискусства на материале романа американской писательницы Нелл Гарпер Ли "Убить пересмешника" по новой программе (5–9 классы. 2012 г.). Доказана эффективность усвоения идейно-тематического содержания художественного произведения в ходе сопоставительного анализа литературного оригинала и его версии, созданной средствами киноискусства.

Ключевые слова: межвидовые связи в искусстве, художественно-эстетическое развитие, литературное произведение и его экранизация, кинематограф, киноверсия, сюжет, кинообразы.

The article reveals the issue of foreign literature works related to cinema works based on the novel of the American writer Nell Harper Lee "To Kill a Mockingbird" under the new curriculum (Grades 5–9. 2012).

It is proved the efficiency of mastering the ideological and thematic content of the literary work in the course of a comparative analysis of the literary original and its version established by means of cinematography.

It is made a link to the studies of A. Vytchenko, N. Voloshina, V. Hrechynska, S. Zhyla, P. Korzhupova, O. Kutsevol, V. Marantsman and others, in which the level of the literary school education and training is raised through integrated impact of different kinds of art on the identity of a student.

The characteristic of film art works, a glossary of the terms required for a comparative analysis of the literary original and its film version are given, the stages of the preparatory work (reading of the work, watching the movie, selection of the quotations, filling the comparative analysis tables, summarizing the work performed) are described. The stages of studying the work of the American novelist Nell Harper Lee "To Kill a Mockingbird" are described, the question system for a comparative analysis and the types of creative works to consolidate the material studied are suggested. It is made the predictable conclusion about acquiring new knowledge while watching a movie; about experienced emotions and enrichment of the students' ideas about the artistic work and its characters.

The author claims that a comparison of the literary work with its film adaptation contributes to the formation of the system of artistic thinking of students, because in the course of such a comparison the students' perception of the pieces of art is activated, the skill to independently evaluate the artistic phenomena and rethink the plot and the system of images is formed.

Integration of various kinds of art works in the form of a comparative analysis at literature lessons the analytical competence of the student is formed, which is a significant indicator of the formation of the overall subject matter competence.

Key words: art relationships, artistic and aesthetic development, literary work and its film adaptation, cinema, film version, plot, cinema images.

Однією із змістових ліній літературного компонента нового Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (освітня галузь "Мови і літератури") [17, с. 9] є **лінія культурологічна**, реалізація якої полягає у навчанні літератури в тісному взаємозв'язку із творами інших видів мистецтва. Завдання не просте, бо передбачає широку обізнаність учителя-філолога в царині мистецтва, сформованість умінь щодо культурологічного аналізу літературного твору. Така вимога прописана в підручнику з методики викладання світової літератури Л. Ф. Мірошніченко [9, с. 28] й зафіксована в навчальних програмах із зарубіжної літератури для 5–9 класів (2012 р., оновлених у 2015 р.) [8].

Про принцип культуровідповідності у навчанні, сформульований ще німецьким педагогом Ф. Дістервегом, йдеться в наукових працях вітчизняних педагогів К. Ушинського, В. Сухомлинського, А. Макаренка. Питання ефективності процесу шкільного навчання й виховання за умови комплексного впливу різних видів мистецтва на особистість школяра розглядалося у працях науковців А. Вітченка, Н. Волошиної, В. Гречинської, С. Жили, П. Коржупової, О. Куцевол, В. Маранцмана, Л. Мірошніченко, Т. Недаймової, Є. Пасічника, О. Покатілової та інших.

Відповідно до цього принципу один із розділів посібника Т. Ф. Бугайко та Ф. Ф. Бугайка "Навчання і виховання засобами літератури" названо "В єдності розумового, емоційного і естетичного", де наші видатні науковці-методисти найважливішою проблемою методики називають "виховання в учнів інтересу й любові до читання ... формування в них висококваліфікованого читача, чуйного до ідейно-естетичних багатств художнього слова" [1, с. 27]. Водночас важливим завданням є "навчити дітей сприймати й осмислювати художній твір як факт мистецтва" [1, с. 29]. А перегляд художніх фільмів у ході вивчення художнього твору розглядається як джерело набуття життєвого досвіду. "Життєвий досвід тут розуміється широко: і як особисто пережите учнем, і як сприйняте ним у процесі навчання, під час читання художніх творів, **перегляду кінофільмів** тощо. Словом, як сукупність усіх подразників першої і другої сигнальних систем, що впливають на психічну діяльність юного читача" [1, с. 47].

Мабуть, саме цей фактор зумовлює використання інших видів мистецтв на уроках літератури, зокрема – екранізацій художніх творів. Наймолодший із усіх видів мистецтва – кінематограф – залишається найбільш популярним і сьогодні. У курсі "Естетика" (11 клас) на вивчення цієї теми відведено 2 години. Фрагментарно вона репрезентована в курсі "Художня культура". Ґрунтовної інформації про цей вид мистецтва учні з цих курсів не отримують, хоча ознайомлюються з ним іще в дошкільному віці. Проте в ході вивчення в школі інтегрованого курсу "Зарубіжна література" **кіноверсії**, створені за художніми творами або за мотивами художніх творів, **стають цікавим навчальним матеріалом для порівняльного аналізу**, встановлення типологічних подібностей та відмінностей, які виникають внаслідок оригінальних режисерських творчих задумів, рішень, використання технічних засобів і прийомів, притаманних мистецтву кіно. Зрозуміло, що в ході такого зіставлення значно зростає рівень сприйняття, розуміння, засвоєння й запам'ятовування навчального матеріалу, набуття компетенцій встановлювати міжмистецькі зв'язки, оцінювати мистецькі явища за законами естетики, визначати їхню роль і місце в світовій духовній спадщині. Тому зовсім не випадково наявність кіноверсії художнього твору стала одним із вагомих факторів його потрапляння до шкільної програми. Автори програм врахували можливість кіно впливати комплексно на емоції глядача візуалізацією дії за допомогою звуку. А перед учителем-словесником постає завдання навчити учнів порівнювати літературний твір із його екранізацією, дати початкові знання про специфіку такого виду мистецтва, як кіно, за допомогою якого цікавішими й зрозумілішими стануть твори мистецтва слова. Тому у розділі "Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів" навчальних програм із зарубіжної літератури читаємо: *учень (за розділами) виявляє специфіку зображення одного й того самого образу в літературі та інших видах мистецтва; розкриває специфіку втілення міфів народів світу у творах мистецтва (живопис, музика, театр, кіно, мультиплікація тощо); демонструє вміння зіставляти оригінали й переклади творів (на окремих рівнях – тематики, образів, мовних особливостей та ін.), а також порівнювати твори різних видів мистецтва, твори українських і зарубіжних авторів (в окремих аспектах – теми, ідеї, образи, жанри та ін.)* [5].

Отже, залишається нагальна потреба в науково-методичному забезпеченні оновленої (розвантаженої у 2015 р.) навчальної програми.

Згадаємо, що "кіно – мистецтво синтетичне", бо поєднує в собі літературу, живопис, музику. Кінорежисер С. Герасимов стверджував, що домінуючим складником кіно є слово: "Значення слова, а отже, літературного начала в кінематографічному синтезі велике..." [6, с. 39]. Про подібне свого часу говорив і О. Довженко.

Продемонструємо етапи порівняльного вивчення літературного твору та його кіноверсії на прикладі роману письменниці **Нелл Гарпер Лі "Убити пересмішника"** [3], який уперше вивчатиметься за програмою курсу "Зарубіжна література" в 9 класі.

Перегляд екранізації спонукатиме учнів до повторного уважнішого прочитання, **перехресного аналізу**, одержання додаткових знань шляхом зіставлення творів різних видів мистецтва. За таких умов можна **аналізувати екранізацію в повному обсязі або окремі фрагменти**, порівнювати образи, створені кіноакторами, із літературними персонажами, сюжетні лінії, ключові епізоди, яскраві деталі... Але все це буде доречним уже на етапі аналізу художнього твору. **На початковому етапі** – підготовки до сприйняття – ми ознайомимо учнів із життям і творчістю письменниці, наводячи цікаві епізоди, факти творчої діяльності, аби зацікавити учнів, мотивувати до прочитання твору. Обмежимося невеликим обсягом інформації, аби більше часу відвести на роботу з текстом твору.

Відтак повідомимо роки життя американської письменниці та публіцистки **Нелл Гарпер Лі** (англ. *Nelle Harper Lee*) – 28 квітня 1926 р. – 19 лютого 2016). Зазначимо, що відомість їй приніс роман "Убити пересмішника", виданий у 1960 р., відзначений Пулітцерівською премією 1962 р., який вважається частково автобіографічним. Його було визнано "найкращою американською "правовою" драмою всіх часів". Крім того, за плідну працю на літературній ниві Нелл Гарпер Лі було нагороджено Президентською медаллю Свободи (2007) та Національною медаллю мистецтв (2010).

Додамо, що Нелл Гарпер Лі була наймолодшою дитиною в родині, її батько – юрист. Після закінчення школи в Монровілі вступила до Коледжа Гантінгтона в Монтгомері (1944–1945), після чого два семестри вивчала право в державному університеті. Один рік провела в Оксфордському університеті в Англії, однак навчання не закінчила. У 1950-х працювала в бюро авіаліній Eastern Air у Нью-Йорку.

У 2011 р., відповідаючи на питання, чому вона написала лише один роман, Лі відповіла: "З двох причин: по-перше, я не хотіла б проходити через тиск та публічність, через які я пройшла з "Убити пересмішника", ні за які гроші. По-друге, я сказала все, що хотіла сказати, і не буду говорити це знову".

Із лютого 2015 р. Лі оголосила, що у середині липня вийде її другий роман "Іди, вартового постав" ("Go Set a Watchman"). Він є продовженням "Убити пересмішника", хоча і був написаний раніше. За словами Лі, колись видавець переконав її переробити частину "Іди, вартового постав" в окремий роман. Так з'явився "Убити пересмішника". У середині 50-х рр. Лі завершила "Іди, вартового постав", але тоді цей роман не був опублікований. Назва нового роману є цитатою з Книги пророка Ісаї (21:6).

Останні кілька років перед смертю Гарпер Лі жила в будинку для літніх людей неподалік від дому, у якому вона виросла [20].

Назва роману Гарпер Лі "Убити пересмішника", пропонованого для детального вивчення, потребує пояснення. *Зазначимо, що слово пересмішник (як складова назви твору), означає горобцеподібного птаха, який приносить радість і насолоду своїм співом, не завдає жодної шкоди людям, тому у творі образ птаха-пересмішника символізує невинність.*

Книга починається з **епіграфа**: "Юристи, напевне, теж колись були дітьми". Ці слова належать **Чарльзу Лему** – англійському дитячому письменнику. У ході зіставлення літературного твору та його кіноверсії учні розглянуть епіграф, висловлять свої судження щодо його відповідності основній думці твору.

На етапі мотивації вивчення програмової теми учителям варто розповісти учням про **популярність роману** Гарпер Лі, який і сьогодні займає **40** місце у *Рейтингу 100 найкращих книг усіх часів* журналу "Ньюзвік". Ознакою популярності твору є використання його сюжету представниками інших видів мистецтва.

Повідомимо, що за мотивами цієї книги, написаної від імені дочки адвоката, який захищає в суді чорношкірого, несправедливо звинуваченого у з'валтуванні білої жінки, знято однойменний фільм **режисера Роберта Маллігана 1962 р.** з Грегорі Пеком у ролі батька головної героїні Аттікуса Фінча. Фільм теж вважається **класикою американського кіно**. Екранізація роману 1962 р. була **відзначена** кількома престижними преміями, у тому числі **трьома "Оскарами"** [21].

Далі учні ознайомлюються з самим літературним твором, виданим в Україні у 1975 р. в **перекладі Михайла Харенка**. Саме цим текстом ми й будемо послуговуватися.

На етапі підготовки до аналізу художнього твору у ході **репродуктивної бесіди** учні розкривають сюжет твору, поділяються враженнями від прочитаного. Зазвичай у творі подано події, які утворюють його сюжет, портретні характеристики головних персонажів твору. Тому школярам цікаво буде **порівняти літературний твір із його кіноверсією**, аби зробити висновки про оригінальне прочитання режисером твору американської письменниці та краще розібратися в перебігу подій, емоційно зреагувати на гру акторів, порівняти створені ними образи із намальованими уявою читача, визначити засоби виразності, характерні для іншого виду мистецтва (кіно), спробувати встановити наявні відмінності від літературного оригіналу, оцінити режисерські знахідки в розкритті тематики й проблематики твору.

Учні 9 класу в змозі здійснити ґрунтовний порівняльний аналіз літературного оригіналу та його кіноверсії, а пізніше, в 11 класі в курсі "Естетики", обов'язково згадають цей приклад під час вивчення теми "Кінематограф". Вони вже знатимуть, що під час екранізації режисер має право на своє прочитання, навіть на **співавторство**, яке проявляється у **введенні нових діалогів, вчинків персонажів, у заміні окремих епізодів, деталей сюжету, власному баченні зовнішності персонажа, його характеру, мотивації його поведінки тощо**. Для роботи з порівняння літературного твору і його екранізації скористаємося невеличким **словничком**, який міститиме такі терміни: **кадр, кіномистецтво, кінообраз, кінометафора, кінематограф, композиція кадру, монтаж, синтез**.

Для того щоб установити, чи відбулися зміни в сюжеті кіноверсії твору, наперед заповнимо порівняльну **таблицю його ключових епізодів**. Відтворювати події будемо, рухаючись **слідом за авторкою**, яка структурувала твір за розділами (31), що дасть змогу перевірити, чи дотримується режисер порядку розгортання дії, чи в повному обсязі відтворює події, зображені в художньому творі. Висновки щодо змін у сюжеті кіноверсії учні зафіксують у цій же **таблиці**. Узагальнена інформація приведе до розуміння різниці між двома видами мистецтва – літературою і кінематографом. Кіносценарист, кінорежисер разом із оператором, акторами вибудовують кадри, де образи творяться за допомогою не тільки слова, але звуку, динаміки руху візуальних картин відтвореної дійсності. За таких умов відпадає потреба в словесних описах портретів, пейзажів, інтер'єрів, характерів, бо все це синтетично відтворено й подано вже як режисерська версія інтерпретації художнього твору. І в уважного читача є змога порівняти створене власною уявою з пропонованою версією. Задля цього складемо **порівняльні характеристики** за словесними портретами, поданими в літературному творі, та візуальними образами, створеними кіноакторами.

Набуті в ході підготовчої роботи знання учні продемонструють під час бесіди на етапі аналізу художнього твору. Орієнтовні запитання такі:

1. Роман Гарпер Лі "Убити перемішника" було визнано "найкращою американською "правовою" драмою всіх часів". Чи згодні ви з такою оцінкою твору?
2. Чи відповідає сценарій кінострічки літературному оригіналу?
3. Хто із персонажів літературного твору є образом-символом птаха-перемішника, образом-символом невинності? Чи співпадає цей образ із відповідним образом-символом кінострічки?
4. Чим, на вашу думку, умотивовані зміни, до яких вдався кінорежисер?
5. Чи співпали ваші уявлення про персонажів (за словесними характеристиками, поданими авторкою у творі) із кінообразами, створеними кіноакторами?
6. Хто з кіноакторів, на вашу думку, більше відповідає авторській характеристиці, образу, створеному вашою уявою?
7. Який епізод книги / кінофільму вам сподобався найбільше і чому?

8. Нелл Гарпер Лі у своєму романі "Убити пересмішника" розкриває ряд соціально значущих проблем. Чи упорався з цим завданням кінорежисер у своїй кіноверсії літературного твору?

9. Якби ви були кінорежисером, що б змінили у своїй версії екранізації роману Гарпер Лі "Убити пересмішника"?

10. "Юристи, напевне, теж колись були дітьми". Поясніть ці слова Чарльза Лема, які стали епіграфом до художнього твору. Чи розкривають вони так само і зміст кінострічки?

У ході вивчення твору учні дійдуть висновку, що за жанром роман Гарпер Лі є **романом виховання**, бо авторка "змальовує шлях становлення людини, формування тих понять і уявлень, які визначають саму її сутність" [18, с. 52–54]. Виховна система "безкомпромісного юриста Аттікуса" полягає в добрих справах, які слугують для дітей прикладом. Батько не втомлюється пояснювати усе, що здається незрозумілим, застерігає від нерозумних вчинків. Діти дорослішають, навколишній світ із його проблемами вже не здається таким безхмарним і радісним, вони прагнуть справедливості, тяжко переживають, коли покарано безвинного Тома Робінсона. Вони розуміють, що "не від давності роду залежить шляхетність, а від талантів його представників, які приносять користь суспільству". Цього навчає їх батько, уявлення про якого з часом змінюються. Діти стають свідками його мужності, вправності, професіоналізму, порядності. Вони пишаються батьком, який своїм прикладом доводить справедливість слів: *"Мужність – у тому, аби братися за безнадійну справу і йти до кінця"*.

Авторка порушує чимало актуальних проблем – політичних, соціально-економічних, правових, морально-етичних, які можна віднести до вічних: про рівні права людей незалежно від кольору шкіри, про драматичні наслідки економічних криз, про подвійні стандарти в освіті, про любов до ближнього. Із роману діти дізнаються, як велося людям в американських провінціях у часи Великої депресії, про розшарування в суспільстві не за майновим станом і походженням, а за належністю до білої чи чорної раси. Авторка мала сміливість доводити, що не колір шкіри визначає переваги людини перед іншою, а моральні чесноти. Нелл Гарпер Лі розкриває вади американського суспільства, несправедливість правосуддя, бідність, забобонність і неосвіченість основної маси населення провінційного містечка, що породжує в душах його окремих представників жорстокість, ненависть до ближнього. Учні відзначають, що в кіноверсії режисер, реалізуючи свій задум, вибудовує кадри у дещо іншій послідовності, поза кадром залишається чимало подій, інформації, важливої для розуміння поведінки персонажів, тому що рамки повнометражного фільму надто вузькі. Імовірно, свідомо уникне надто дражливих для американського глядача й політичної еліти моментів, які викривають подвійні стандарти в освіті (після вбивства несправедливо засудженого чорношкірого Тома Робінсона учителька на уроці пояснює дітям, що Гітлер в Європі переслідує євреїв, а в найдемократичнішій державі світу США подібне неприпустиме), досить обережно розкриватиме расові проблеми, протистояння між білими і чорношкірими мешканцями вигаданого містечка Мейкомба. Зміненими будуть епізоди, пов'язані з образом птаха-пересмішника, переосмислена розв'язка, коли на відміну від оригіналу саме Страхолюд Редлі, рятуючи дітей, вбиває Боба Юела, а Аттікус Фінч ладний перекласти звинувачення у вбивстві під час самозахисту на свого неповнолітнього сина Джема, аби врятувати від смерті Артура Редлі. І дівчинка Луїза Фінч підтвердить цю версію, бо убити їхнього рятівника – усе одно, що вбити пересмішника. У книзі, за свідченнями Луїзи Фінч, Боба Юела вбиває Джем, але шериф наполягає на версії, що Боб Юел під час нападу на дітей Аттікуса Фінча напорівся на власний ніж. Безумовно, екранізація літературного твору, попри деякі відступи від тексту, справляє враження завдяки талановитій грі акторів, по-новому вибудованому сюжету, промовистим деталям, вдалою візуалізацією історії, де голосом за кадром представлена 33-річна авторка, яка згадає дитинство (у книзі оповідь ведеться від імені 6–9-річної дівчинки Луїзи Фінч на прізвище Всевидько, яка відкриває для себе світ дорослих).

Учнівські спостереження, висновки можуть бути покладені в основу **відгуку** на екранізацію літературного твору "Мої враження від перегляду кіноверсії роману Гарпер Лі "Убити пересмішника" із використанням візуальних матеріалів, **навчального проекту "Кіносценарій за твором Гарпер Лі "Убити пересмішника"**. На

етапі рефлексії учні розкажуть про отримані знання під час перегляду фільму, пережиті емоції, про те, наскільки збагатилося їхнє уявлення про твір та персонажів після перегляду, про засоби творення прекрасного в кіномистецтві і про те, наскільки змінилося їхнє ставлення до книги й читання в ході вивчення роману Гарпер Лі "Убити пересмішника" з використанням кіноверсії цього твору.

Отже, зіставлення літературного твору з його екранізацією підтверджує інтегративну роль курсу зарубіжної літератури, вивчення якого сприяє формуванню в учнів системи художнього мислення, адже порівняння літературного твору з його кіноверсією активізує сприйняття учнями творів мистецтва й сприяє виробленню умінь самостійно оцінювати художні явища, по-новому осмислювати сюжет, образну систему, збагачує духовний світ учня, розвиває його аналітичне мислення, а відтак – аналітичні компетенції як важливий показник сформованості загальної предметної компетентності.

Література

1. Бугайко Т. Ф. Навчання і виховання засобами літератури / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. – К. : Рад. школа, 1973. – 175 с.
2. Волошина Н. Й. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури : посіб. для вчителів / Н. Й. Волошина. – К. : Рад. школа, 1985.
3. Гарпер Лі. Убити пересмішника...: роман / Лі Гарпер ; пер. з англ. Михайла Харенка. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1975. – 270 с.
4. Жила С. О. Кіномистецтво на уроках літератури: проблеми взаємозв'язків / С. О. Жила. – Чернігів, 2001. – 45 с.
5. Жила С. О. Мозаїка мистецтв на уроках української літератури : посібник для вчителя : у 2 ч. / С. О. Жила. – Чернігів, 2009.
Ч. 1. – 2009. – 205 с.
6. Жила С. О. Мозаїка мистецтв на уроках української літератури : посібник для вчителя : у 2 ч. / С. О. Жила. – Чернігів, 2009.
Ч. 2. – 2009. – 169 с.
7. Жулинський М. Г. Висока місія вчителя-зарубіжника / М. Г. Жулинський // Зарубіжна література. – 1999. – № 11.
8. Зарубіжна література. Програма для загальноосвітніх закладів. 5–9 класи // Зарубіжна література в школах України. – 2012. – № 7–8. – С. 7–29.
9. Мірошніченко Л. Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах / Л. Ф. Мірошніченко. – К. : Ленвіт, 2000.
10. Недайнова Т. Б. Ставити учнів в позицію творця (система завдань з використанням різних видів мистецтв на уроках літератури) / Т. Б. Недайнова, О. О. Покатілова // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2000. – № 2. – С. 7–9.
11. Недайнова Т. Б. Інтегративний підхід до навчання школярів аналізу художнього тексту / Т. Б. Недайнова // Літературний дискурс: генезис, рецепція, інтерпретація (літературознавчий, культурологічний і методичний аспекти) : зб. мат. міжнар. конф. / за ред. Ю. І. Ковбасенка. – К. : УАВЗЛ, 2003. – С. 249–255.
12. Недайнова Т. Б. Мистецтво викладання літератури в школі : наук.-навч. посіб. / Т. Б. Недайнова. – 2-ге вид., доповн. і випр. – К. : Ленвіт, 2008. – 127 с.
13. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах / Є. А. Пасічник. – К. : Ленвіт, 2000.
14. Покатілова О. О. Культурологічний контекст вивчення зарубіжної літератури як умова літературного та загальнокультурного розвитку учнів / О. О. Покатілова // Зарубіжна література в школах України. – 2007. – № 1. – С. 10–13.
15. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 10–11 класи. Художня культура. Естетика. – К. : МОНУ, 2010. – 79 с.
16. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 1392 від 23.11.2011р. // Інформаційний збірник та коментарі МОНУ, молоді та спорту України. – 2012. – № 4–5. – С. 3–23.
17. Черноземова Є. Лі Харпер / Є. Черноземова // Зарубіжні письменники : енциклопедичний довідник : у 2 т. / Є. Черноземова ; за ред. Н. Михальської та Б. Цавурського. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 864 с.
Т. 2 : Л-Я. – 2006. – 864 с. – С. 52–54.
18. Шукшин В. Средства литературы и средства кино / В. Шукшин // Искусство кино. – 1979. – № 7.
19. https://uk.wikipedia.org/wiki/Гарпер_Лі. – Назва з екрана.
20. https://uk.wikipedia.org/wiki/Убити_пересмішника. – Назва з екрана.